

A századfordulós illemtudomány tanulmányai a történelmi udvariasságtudományban

Németh Luca Anna
ELTE BTK

Összefoglaló

A dolgozat egy történelmi, szociokulturális és nyelvhasználati szempontból egyaránt komplex forrásösszetételrel foglalkozik: a 19. század második és a 20. század első felében megjelent illemtudományi munkákat vizsgálja különböző szempontok alapján. Áttekinti az elemzés elméleti hátterét, és bemutatja azt az összetett, holisztikus udvariasságtudományt, amelynek keretében korpuszát elhelyezi. Feltárja az illemtudomány társadalomtörténelmi kontextusából fakadó funkcióit, illetve az általa közvetített udvariasságtudományt, utóbbit néhány szempont alapján részletesen is bemutatja. Számba veszi és példákkal illusztrálja az udvariasságtudomány használat formai-esztétikai, funkcionális, továbbá interperszonális vonatkozásait, amelyek alapján megállapítja, hogy a vizsgált tudomány alapvetően normatív, célja pedig egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás reprezentálás, ugyanakkor a stratégiai jellegét sem mellőzi.

Kulcsszavak: történelmi pragmatika, történelmi szociopragmatika, történelmi udvariasságtudomány, illemtudomány, udvariasságtudomány, századforduló, társadalomtörténelmi, középosztály

1. Bevezetés

A jelen tanulmány középpontjában egy olyan forrásösszetétel áll, amelynek vizsgálata, komplexitásából adódóan, összetett elméleti és módszertani hátteret kíván, ebből fakadóan ugyanakkor sokrétű tanulmányokkal is szolgálnak.

A következő oldalakon ezeket összegezzük a történelmi szociopragmatikai, közelebbről pedig a történelmi udvariasságtudomány teoretikai keretét, alapelveit és módszertani megfontolásait véve alapul. A dolgozat a 19. század második és a 20. század első felében született magyar nyelvű illemtudományi munkákat megvizsgálva arra keresi a választ, miként járulhat hozzá ez a forrásösszetétel ahhoz, hogy többet tudjunk meg a magyar nyelvű udvariasságtudomány alapját adó tudományokról, valamint arról, hogy az elemzett időszak társadalomtörténelmi változásai befolyásolják-e – és ha igen, hogyan – a korabeli nyelvű udvariasságot, illetve annak reprezentációját.

A tanulmány kitér az udvariasságtudomány történetére, és részletesen bemutatja a tudomány elméleti keretét szolgáló, Kádár–Haugh (2013)-féle udvariasságtudományt, továbbá az udvariasságtudomány és a történelmi szociopragmatika kapcsolódási pontjait. Ismerteti a vizsgált illemtudományok társadalmi és történelmi kontextusát, majd különféle vizsgálati szempontok szerint elemzi választott forrásanyagát. Következtetéseiben igyekszik felsorolni mindazt a tanulmányt, amellyel az illemtudományok

szolgálnak társadalmi, történeti és – nem utolsósorban – történeti szociopragmatikai szempontból, azzal a nem titkolt szándékkal is, hogy ösztönözze a forráseggyüttes további vizsgálatát.

2. Az udvariasság kutatás történeti alakulása

Az udvariasság- és udvariatlansággutatás (a továbbiakban: udvariassággutatás) kezdeti időszakában, a 70-es, 80-as években az udvariasság jelensége nemhogy a tudományos diskurzusok középpontjában nem állt, hanem még a pragmatikai alapú megközelítésekben is leginkább egyfajta „ezoterikus” témaként tűnt fel (Culpeper 2010: 391). Az udvariasságról szólva az ezotériát már kaleidoszkópra cserélte a tudomány, amellet ugyanis, hogy az udvariassággutatás is önálló diszciplínává vált, az ilyen tárgyban végzett vizsgálatok folyamatos kölcsönhatásban vannak további tudományterületekkel – pszichológiával, szociálpszichológiával, kulturális antropológiával – is a pragmatikai kiindulópont mellett. Ebből a multi- és transzdiszciplinari-tásból kiindulva hivatkozhatunk a fősodorbeli udvariassággutatásokra olyan vizsgálatokként, amelyekben kaleidoszkópszerűen kerülnek egymás mellé az egyes tudományterületek elemei (Haugh–Culpeper 2018: 214).

Bár az udvariassággutatás közel hatvanéves történetének bemutatása nem célja a jelen munkának, mégis célszerű röviden áttekinteni azt a tudománytörténeti utat, amely új forrásanyagok – úgy is mint az illemirodalom – új megközelítésű és összetett szempontrendszerű vizsgálatához vezetett.

Az udvariassággutatásnak több hullámát szokás megkülönböztetni, amelyek, noha nem érdemes köztük éles szakaszhatárokat felállítani, jelzik az udvariassággal kapcsolatos tudományos érdeklődés változását (bővebben I. Sárosi 2015; 2016; Haugh 2018). A vizsgálatok első szakaszát rendszerközpontú megközelítés, ebből adódóan pedig mikropragmatikai fókusz jellemzi. Ebben az időszakban születnek azok a klasszikus elméletek, amelyek az udvariasságot a megnyilatkozás szintjén vizsgálják, a maximaelvűséget (Lakoff 1973; Leech 1983), illetve az arculatot és az azzal kapcsolatos stratégiákat állítva középpontba (Brown–Levinson 1987). Az említett teóriák a beszélői szándék felől közelítik meg a tárgyat, valamint az egyént helyezik középpontba. Individualista, kultúraspecifikus és túlzottan általánosító jellegüket számos kritika érte.

A következő tudománytörténeti periódusban hangsúlyosabbá vált az udvariasság komplexitása, ezzel összefüggésben került nagyobb hangsúly a nyelvhasználat kontextusára, továbbá a beszélő mellett a hallgatói perspektívára is. Mindezekre összefoglalóan diszkurzív fordulatként hivatkozhatunk. A szemléletbeli változások elindításában úttörő szerep jutott Richard Wattsnak, aki először különböztetett meg elsődleges és másodlagos udvariasságfogalmat, vagyis a laikus (szociokulturálisan meghatározott) és a tudományos (absztrakt, tudományos célú konstrukcióként létező) udvariasságot (Watts–Ide–Ehlich 1992: 12; később bővebben Watts 2003). Ezt a differenciálást cizellálta tovább Eelen (2001: 35), aki megkülönböztette az udvariasság kifejeződését, az arra vonatkozó értékeléseket, valamint az udvariasságról való beszédet is, felhívva a figyelmet ezáltal a vizsgált jelenség metapragmatikai vonatkozásaira is. Az udvariasság mint (meta)pragmatikai jelenség szélesebb perspektívájú vizsgálatából fakadó fontos megállapítás az is, hogy a nyelvi formák nem inherensen udvariasak, hanem a kontextuális tényezők függvényében,

a beszédhelyzet résztvevőinek dinamikáját is figyelembe véve értékelhetők akként. Ebben az időszakban kezdődik meg az udvariatlanság teoretizálásának igénye is (vö. Eelen 2001: 245; Watts 2003).

Már a fenti vázlatos áttekintés is sejteti, hogy a témával kapcsolatos legfőbb teoretikai problémák egyike az, hogy miként alkotható az udvariasság koncepcionális és szociokulturális jegyeit, valamint univerzális és kultúraspecifikus elemeit egyaránt leíró és megragadó elmélet. Erre törekszik az udvariasságelméletek harmadik, posztdiszkurzívznak nevezett szakasza az elmúlt bő egy évtizedben. Ezt a célt is szolgálja az udvariasság interperszonális és interakcionális jellegének kiemelése, továbbá az udvariasság evaluatív jellegének erőteljesebb hangsúlyozása. Ennek jegyében azt, hogy milyen nyelvi viselkedésforma minősül udvariasnak, a beszédhelyzet résztvevői és az azt megfigyelők értékelései határozzák meg. Kulcsfontosságú tehát a kutatók számára, hogy minél inkább megismerjék az adott beszédhelyzet résztvevőinek az udvariasságra vonatkozó elképzeléseit (vö. Culppeper 2011: 428).

A fentiek igényével alakult ki Kádár–Haugh (2013) udvariasságelmélete, amely merít a pragmatika és a szociolingvisztika mellett a szemantika, a korpusznyelvészet, a történeti nyelvészet, a konverzációelemzés, a kognitív tudományok vagy a pszichológia eredményeiből is. Eszerint az udvariasság nem csupán nyelvi jelenség, hanem olyan társadalmi gyakorlat (social practice), amely magába foglalja az elsődleges (a nyelvet használó) és a másodlagos (a nyelvet megfigyelő) értelmezést (Kádár–Haugh 2013: 2–3). Ebben a holisztikusságra törekvő elméletben a különféle udvariasságértelmezések alapját a nyelvhasználattal kapcsolatos eltérő perspektívák adják – ebben a szerzőpáros meghaladja a Watts (2003)-féle udvariasság, és udvariasság₂ dichotómiát –, továbbá a kutatások fókusza az udvariasság nyelvhasználati vonatkozásairól átkerül a még inkább összetett és a nyelvin kívül más szempontokat is magukban rejtő interakciókra.

Minthogy a jelen munka során a forrásanyagot Kádár és Haugh elméletének keretében vizsgáljuk, a következőkben ennek részleteivel foglalkozunk.

3. A Kádár–Haugh-féle udvariasságelmélet

A 2010-es évek elején kidolgozott elmélet nívuma, hogy a tárgyát társadalmi gyakorlatként értelmezi, ezáltal pedig az udvariasság társadalmi beágyazottságát is konceptualizálja, emellett vizsgálata tárgyául az udvariasságra vonatkozó személyközi értékeléseket teszi meg. Az interperszonális értékelések esetében figyelembe veendő, hogyan jönnek létre, mi a forrásuk, mikor alakulnak ki, mi tekinthető a normatív bázisuknak, és hogyan hatnak rájuk a szociokognitív folyamatok (Kádár–Haugh 2013: 58).

Mindebből következik az elsődleges és másodlagos udvariasságfogalom leegyszerűsítő oppozíciójának meghaladása, Kádár és Haugh álláspontja szerint ugyanis bármiféle udvariasságfogalom többféle udvariasságértelmezésből tevődik össze (Kádár–Haugh 2013: 81, 104), így egyfajta udvariasságértelmezési mátrixról beszélhetünk, amelyben két perspektíva és a perspektívákon belüli nézőpontok és értelmezések különíthetők el.

Az udvariasság nyelvhasználói és megfigyelői perspektívából értelmezhető, amelynek négy eleme a részvétel (participation), az elvárások (expectancies), a

megfigyelés (observation) és a konceptualizáció (conceptualization). A nyelvhasználói perspektíván belül négy nézőpont különítendő el a beszédhelyzetben való részvétel aktivitása (résztevő és meta-résztevő) és az udvariasságra vonatkozó elvárások (émikus, az adott kultúrán belüli, és étikus, az adott kultúrán kívüli) szerint. Mindez azt szolgálja, hogy az udvariasság természete a társadalmi valóság részeként is értelmezhetővé váljék.

A megfigyelői perspektíva az udvariasságfogalom racionalizálását jelenti, amely által eldönthető, hogy az adott társadalmi gyakorlatot udvariasnak vagy udvariatlannak tekintjük-e. A nyelvhasználatot megfigyelő perspektíva lehet laikus vagy (tudományos céllal) elemző, az ezeken alapuló udvariasságkonceptió pedig népi-teoretikus vagy tudományos. Ezek az értelmezések makroszinten mind szociokulturálisan, mind időben meghatározottak, következésképpen dinamikusan változhatnak is. Az udvariasság temporális meghatározottságának vizsgálata azonban már sokkal inkább a történeti udvariasságkutatás területe.

4. Történetiség a pragmatikában, történetiség az udvariasságkutatásban

Az udvariasság kutatásának alakulástörténetét áttekintve szembevetendő, hogy a vizsgálatok egyre összetettebbé válnak, elméleti háttérükben is igyekeznek megragadni tárgyak multidimenzionális jellegét. Az egyik ilyen fontos dimenzió a történetiség, amelynek bevonása az udvariasságvizsgálatokba a 2010-es évek elején vált meghatározóvá, míg a pragmatikában a diakrón fordulat már korábban érezte a hatását, így a pragmatikai jelenségek történeti kontextusban való értelmezésének igényével már a 2000-es éveket megelőzően is találkozhatunk.

4.1. Történeti szociopragmatika

A pragmatikai szemlélet bevonásának igénye a nyelvtörténeti vizsgálatokba az 1990-es évek közepén vált annyira érzékelhetővé, hogy az egy önálló tudományterület kialakulásához vezessen. Taavitsainen és Jucker (2015) hét olyan paradigmaváltó értékkel rendelkező fordulatot sorol fel, amely a diszciplína létrejöttéhez vezetett. Ezek közül a pragmatikai, a szociokulturális, a diszkurzív, illetve a diakrón fordulatot érdemes kiemelni, ezeknek köszönhető ugyanis a beszédaktusok és a diskurzusokban létrejövő jelentések felé fordulás a nyelvtörténetben, a szociokulturális és nyelvspecifikus kulturális vonatkozások figyelembevétele, továbbá a nyelvi és nyelvhasználati változások időbeli változásainak hangsúlyozása. Egy egyszerűbb meghatározással élve tehát azt mondhatjuk, hogy a „történeti pragmatika közép-pontjában a múltbéli kontextusokban való nyelvhasználat áll, és azt vizsgálja, hogyan jön létre a pragmatikai jelentés” (Taavitsainen–Fitzmaurice 2007: 13, a szerző fordítása).

A tudományterület önállósodásának kezdetén a diszciplínát különféle részterületekre osztották a makro- vagy mikroszintű perspektívától, a különböző nyelvi formák, funkciók vagy kontextusok vizsgálatától függően. Kiemelendő a történeti szociopragmatika terminus, amely nevében is jelzi a nyelvhasználat szociokulturális aspektusait, következésképp ezekre nagy hangsúlyt fektet. Culpeper (2010: 74) meghatározása szerint a szociopragmatika azt vizsgálja, hogyan használják a

beszélők az általános nyelvhasználati normákat konkrét jelentések létrehozására, esetleg bizonyos társadalmi pozíciók megszerzésére. A történeti szociopragmatikában az interakció a történetileg meghatározott nyelvhasználat és a társadalmi kontextus specifikus aspektusai között jön létre, és hoz létre pragmatikai jelentést (Culpeper 2009: 156–157).

A történeti perspektívából adódóan a történeti pragmatikai kutatásoknak episztemológiai és metodológiai nehézségekkel egyaránt szembe kell nézniük. A legfontosabb ezek közül a pragmatikai kompetencia vizsgálhatóságának kérdése, valamint az adatok problematikája. A mai történeti pragmatikai kutatások adatkezelése azon a megállapításon alapul, hogy a nyelvhasználat minden formája konceptualizált és kommunikációs céllal rendelkezik (nem csak a beszélt nyelvi interakciók), így pragmatikai vizsgálatra érdemes. Eszerint minden olyan nyelvi és nyelvhasználati formát tartalmazó szöveg, amely fennmaradt és elegendő információt ad a használat kontextusáról, a történeti pragmatika potenciális adatának tekinthető (Jucker–Taavitsainen 2013: 25).

A történeti pragmatikai kutatások tárgyai tehát többnyire a beszélt nyelvhez közel álló műfajok (levelek, végrendeletek, tanúvallomások, naplók stb.). Ezek azonban a historicitás szempontjából újabb problémát vetnek fel, hiszen ezek írott jellegükből fakadóan jellemzően az edukált, a társadalom felsőbb rétegeihez tartozó nyelvhasználók szövegei, következésképp az általuk képviselt, domináns nézeteket és (nyelvi) ideológiákat közvetítik. A történeti perspektívát ezért a relativitás szem előtt tartásával kell kiegészíteni, és mindig figyelembe kell venni, hogy az adott pragmatikai jelenséget szükségszerűen az írott nyelvi szöveget létrehozó vagy rögzítő interpretációjában vizsgáljuk (Kádár 2014: 4).

4.2. Történeti udvariasságkutatás

A relativitás az udvariasságkutatás diakrón jellegét kiemelő, fiatal tudományterületnek is elengedhetetlen eleme. Amint azt az udvariasságkutatás második hullámát tárgyalva említettük, jelentőségteljes megállapítás volt, hogy az udvariasság nem inherens jelenség. Ehlich (1992) ebből a gondolatból kiindulva hívja fel a figyelmet az udvariasság konceptuális jellegére, vagyis arra, hogy az udvariasság nem egy természetesen létrejött jelenség, hanem történetileg folyamatosan formálódó koncepciók sora, ezek „az udvariasságkoncepciók pedig részei magának az udvariasságnak, a történetének, az alakulásának, a fejlődésének és történeti megvalósulásának” (Ehlich 1992: 73, a szerző fordítása).

A történeti udvariasságkutatás az udvariasságra olyan társadalmi gyakorlatként és nyelvi viselkedésformaként tekint, amelynek normái és megnyilvánulási formái történetileg relatívak, vagyis a társadalom, a tér és az idő változásainak kitétt udvariasságfogalommal és -értelmezésekkel kell számolnunk (Kádár–Haugh 2013: 156, 176–177). Ez az úgynevezett diakrón relativitás az, amely lehetővé teszi az udvariasság kulturális és ideológiai szempontok mentén konstruált fogalmának és gyakorlatainak kontrasztív vizsgálatát különböző korok és társadalmi viszonyok között (Kádár 2013: 5–8).

A történeti udvariasságkutatás a forrásait tekintve a történeti pragmatikához hasonló nehézségekkel néz szembe, vagyis az írott szövegek által közvetített ideológiák társadalmilag szelektív jellegével. Alapvető kíváncságot ezert annak meghatározása, hogy a kutató melyik társadalmi réteg udvariasságfogalmát

vizsgálja, illetve hogy egy adott megnyilatkozás kinek a számára és mikor számított udvariasnak (Kádár 2013: 7, 15).

A diakrón relativitásból adódóan az ebben a keretben végzett vizsgálatok komplex rekonstrukciós munkát igényelnek, amelynek része az adott időszak különböző (nyelvi) ideológiáinak, társadalmi berendezkedésének, közösségi normáinak, műfajainak, interakcionális gyakorlatainak, nyelvi struktúráinak és forrásainak megismerése. Ezt a célt szolgálja a következő fejezet.

5. A századfordulós illemirodalom

Illem- vagy etikettirodalomként hivatkozunk az illemtankönyvekre és egyéb, többek között nyelvhasználati kérdéseket is érintő tanácsadó kiadványokra, társalgási útmutatókra. A virágkorát Magyarországon a 19. század második felében élő forrásegyüttes jellegében és tartalmában is heterogén, elsősorban azért, mert eredeti és fordított művek mellett már létező munkák átdolgozásaival, nem ritkán kontaminációival is találkozhatunk, másfelől pedig azért, mert tanácsadó jellegük is számos területre kiterjed a családi élettől kezdve a lakberendezésen át a nyelvhasználatig.

5.1. Művelődés- és társadalomtörténeti jellemzés

Művelődéstörténeti szempontból az etikettirodalomhoz sorolható művek a társas viszonyok és interakciók, a társas viselkedés és az individualizáció társadalomtörténeti kutatásához szolgáltatnak adalékot. Tartalmi és műfaji heterogenitásuk ellenére az ilyen munkák összessége „valamiféle bizonytalan körvonalú, de mégis létező, önálló és önmagára reflektáló” (Fábrí 2001: 14) forrásegyüttest alkot.

Az illemirodalom mint történeti szociológiai forrásegyüttes csak a társadalomtörténeti folyamatokkal kölcsönhatásban vizsgálható és vizsgálandó, különös tekintettel a társadalmi reprezentáció kérdésére, amelynek, mint a későbbiekben látni fogjuk, számos nyelvhasználati vonatkozása is van. Az illemirodalomban közreadott szabályrendszer ugyanis egyfajta ideális ember- és társadalomképet vázolt, egy bizonyos társadalmi státuszt téve láthatóvá. Vagyis „a magánéleti viselkedés szabályozottságát mint egy széles körben vonzónak tekintett társadalmi csoportba – az úriemberek körébe, azaz a jól nevelt, kiművelt viselkedéselitbe – való tartozás legfontosabb feltételét” (Fábrí 2001: 11) tárgyalta, függetlenül attól, hogy ez a csoport mennyire létezett a valóságban, vagy mennyire számított inkább társadalmi absztrakciónak.

Ez a kiművelt viselkedéselit leginkább a középosztálynak (vagy az úgynevezett „úri középosztálynak”) feleltethető meg, amely azonban sokkal inkább egy, a társadalomtörténeti diskurzusokban létező fogalmi absztrakció, semmint valós és tényszerű jellemzők alapján körülhatárolható társadalmi réteg. A középosztálykérdés évtizedeket felölelő irodalmának ismertetésétől ezúttal eltekintek (bővebben lásd Németh 2021: 89–96), és csak néhány fontos megjegyzésre szorítokom.

Míg középosztály-diskurzusok alapján a középosztályt alaktalanság és az intézményi megszilárdulás hiánya jellemzi, addig az illemirodalom igyekszik határozott formát adni neki az élet különféle területein, elsősorban a társas érintkezésben. Viselkedésszociológiai szempontból – az életvitel és a formális nevelés előtérbe helyezésével – igyekszik tehát homogenizálni a heterogén „kiművelt viselkedéselit”. Ennek fontossága abban rejlik, hogy az egyes középosztályi rétegek eltérő

mértékben birtokolták a társadalmi hatalomhoz szükséges materiális és kulturális javakat, a gazdasági és társadalmi viszonyok változásával pedig tovább differenciálódtak vagyoni és műveltségi szempontból is. Az illemirodalom funkciója ezért – különösen a századfordulót követően – a státuszmobilitásra is kiterjedt bizonyos, az „úri középosztályhoz” kapcsolt életvitelminták további reprezentálásával, valamint a (nyelvi) viselkedési szabályok tárgyalása révén olyan kulturális vagyoni továbbadásával, amely az adott társadalmi csoporthoz való kevés objektív feltétel egyike volt.

5.2. Pragmatikai vonatkozások

Nyelvészeti szempontból az illemtankönyvek és társalgási útmutatók a magyar nyelvi viselkedés, illetve a nyelvi viselkedés alakulástörténetének dokumentumai. Minthogy a nyelvi tevékenységhez reflexíven viszonyuló szövegeket rögzítenek, nemcsak a nyelvhasználat, hanem a nyelvi tudat, a nyelvről, nyelvhasználatról való gondolkodás, illetve az azt meghatározó nyelvi ideológiák történeti vizsgálatára is lehetőséget adnak.

Nyelvhasználati szempontból a vizsgált forrásegyüttes segítségével az interperszonális viszonyok alakítására szolgáló nyelvi eszközök (pl. megszólítások, beszédpartnerre utaló elemek, nyelvi benyomáskeltés), valamint az ezek használatát meghatározó tényezők tanulmányozhatók. A szövegek reflexív jellege az alapja a nyelvi tudatra vonatkozó elemzéseknek, amelyek által azok a nyelvhasználatot övező tudatos vélemények, elképzelések ismerhetők meg, amelyekhez a korszak társadalmának nyelvi és kommunikációs viselkedése – ugyancsak tudatosan – igazodott vagy igazodni kívánt (vö. [Maitz 2006](#): 313). Ide sorolhatjuk a nyelvi ideológiák feltárását, illetőleg a metapragmatikai tudatosságot, vagyis a nyelvhasználatnak a nyelvi tevékenységhez és az azt övező szociokulturális elvárásokhoz való reflexív viszonyulását ([Tátrai 2011](#): 19).

A nyelvhasználatlalt kapcsolatos tudatosság vizsgálatának lehetősége az illemirodalmat alapvetően metapragmatikai forrásegyüttessé teszi. Ahogy azt a társadalomtörténeti áttekintésben megállapítottuk, az etikettirodalom a „művelt középosztály” nyelvhasználatával kapcsolatos előírásokat, az azzal kapcsolatos elvárási horizontot rögzítette, normatív bázisát a középosztály adta. Metapragmatikai szempontból ez annyit tesz, hogy közvetíti azt a nyelvhasználó kompetenciát, amely lehetővé teszi a beszédhelyzetben részt vevők számára a saját és mások kommunikációs viselkedésének megítélését, valamint arra vonatkozó tudást is tartalmaz, hogy miként kell egy adott interakciót lefolytatni.

Ebből következően megemlítendő az is, hogy az illemirodalomban foglaltak a nyelv bizonyos használatával elérni kívánt célokhoz és a kiváltani szándékozott hatáshoz is kötődnek. Ilyen cél lehet a státuszjelzés, vagyis a viselkedéselithez való tartozás kifejezése, esetleg annak elérése a nyelvi viselkedés szabályainak elsajátításával. Ha pedig a nyelvhasználati normákat a beszélők konkrét jelentések létrehozására, esetleg bizonyos társadalmi pozíciók megszerzésére használnak – kiindulva Culppeper ([2010](#): 74) fentebb idézett definíciójából – az illemirodalom egyben szociopragmatikai forrásegyüttes is.

Összegezve a társadalomtörténeti és pragmatikai szempontokat, azt mondhatjuk, hogy az illemirodalom az adott időszak metaudvariassági diskurzusának részeként vizsgálendő, és mint ilyen, a 19. század második és a 20. század első felében a középrétegek meghatározta udvariasságkonceptió feltárására ad lehetőséget.

5.3. Értelmezés a Kádár–Haugh-féle elméleti keretben

A röviden már ismertetett, Kádár és Haugh (2013: 81–105) kínálta elméleti keret az udvariasság₁ és az udvariasság₂ distinkcióját tovább árnyalva mutat rá az udvariasságértelmezéseket befolyásoló tényezőkre több, egymással összefüggő perspektíva bevonásával.

Az illemirodalom udvariasságkonceptióját a szövegek reflexív jellege a megfigyelői nézőponthoz köti. Ezek a munkák nem tudományos céllal íródtak, így az udvariasságértelmezésük értelemszerűen nem tudományos-elemző, ugyanakkor az sem jelenthető ki egyértelműen, hogy laikus perspektívával rendelkeznének, tekintettel arra, hogy szerzőik egyfajta szakértői státuszból foglalják össze – preskriptív jelleggel – tanácsaikat. Eszerint az illemirodalom megfigyelői perspektívájú udvariasságértelmezését úgy határozzuk meg, hogy a laikus és a tudományos nézőpontot egy skála két végpontjaként értelmezzük, ezt alapul véve pedig bevezetünk egy új terminust. Az illemirodalmat ugyanis egy olyan szakértői megfigyelői pozícióhoz kötjük, amely nem tekinthető a szó szoros értelmében vett módon tudományosnak, a laikus nézőponthoz közelebb áll, mégsem teljes mértékben laikus. Ez az összetett nézőpont sokkal inkább megragadható a konceptualizációban, amely ebben a modellben népi-teoretikusként határozható meg.

A forrásegyüttes udvariasságértelmezésében ugyanakkor a nyelvhasználói perspektívának is szerepe van. Az etikettirodalom az udvarias nyelvhasználatra vonatkozó elvárások normatív bázisaként ugyanis tartalmazza és mintegy szintetizálja az adott társadalmi csoport tagjainak émikus nézőpontú udvariasságértelmezéseit, különös tekintettel a társadalmi struktúrára és viszonyokra.

Az illemtankönyvek tehát jól példázzák az udvariasság értelmezésének komplexitását, illetve azt, hogy ebben a holisztikus udvariasságelméleti keretben nem beszélhetünk az elsődleges vagy a másodlagos udvariasságfogalom éles elhatárolásáról vagy kizárólagosságáról (Kádár–Haugh 2013: 104). A nyelvhasználói perspektívájú, émikus és a megfigyelői, népi-teoretikus konceptualizáció egymással kölcsönhatásban van, ez pedig az udvariassághoz kapcsolódó értékelő mechanizmusokban érhető tetten, valamint az illemirodalom rendeltetéséből is következik. A népi-teoretikus udvariasságfogalmat ugyanis az émikus udvariasságértelmezések formálják, az adott koncepció közreadása és elterjesztése pedig éppen ezekre a nyelvhasználói értelmezésekre hat vissza. Ebből következik az is, hogy az etikettirodalom az adott időszak udvariasságfogalmát egyszerre alakítja és hozza létre.

6. A korpusz és elemzése

Egy átfogó történeti szociopragmatikai kutatás keretében vizsgáltuk az 1856 és 1943 között megjelent, magyar nyelvű illemirodalmi munkákat (Németh 2021). A jelen tanulmány erre a nagyobb lélegzetvételű korpuszra támaszkodik, ám nem tartalmazza annak összes elemét (vö. forrásjegyzék).

A korpusz időhatárainak kijelölésében a kezdődátumot az első, 1850 után kiadott munka megjelenésének éve adja, míg a záró évszám a műfaj népszerűségének leáldozását hozó második világháború időszakához illeszkedik. Ezt követően – társadalomtörténeti okokból – hosszabb szünet állt be az illemtanok megjelenésében, az ötvenes évek végétől megjelenő kiadványok pedig már egészen más szemléletben (és céllal) íródtak.

A vizsgálat módszertanát a forrategyűttes komplexitása is meghatározta. Az adatalapú, kvantitatív tartalomelemzés helyett kvalitatívan, a diskurzuselemzés módszerét is segítségül hívva került sor az illemtankönyvek elemzésére, a Nemesi (2016, [2011]: 88) által megfogalmazottakat véve iránymutatásul, miszerint „a diskurzuselemző nem kendőzi el interpretatív hozzáállását a szöveghez, nem kecsegtet előre kész, minden ízében kiforrott metodikával, de bízik módszere rugalmasságában és fejlődőképességében”. Nem tagadható el ugyanakkor, hogy a vizsgálat során előzetesen felállított kategóriákkal is dolgoztunk, amelyeket a forrategyűttes tudományos leírása alapján alakítottunk ki. Kiemelendő, hogy a munkának nem célja a kritikai diskurzuselemzés, vagyis az esetleges társadalmi egyenlőtlenségeket és hatalmi viszonyokat fenntartó vagy kialakító diszkurzív stratégiák minősítése vagy bírálata.

A korpuszban található szövegeket az udvariasságot összetett társadalmi gyakorlatként értelmező elméleti keretben vizsgáltuk, tehát a társadalmi és nyelvi beágyazottságot, illetve az udvariasság nyelvi realizálódásának formai és funkcionális vonatkozásait tettük meg az elemzés tárgyául. Az alábbi három kategóriát állítottuk fel: az udvarias nyelvi viselkedés formai-esztétikai jellemzői, tematikai-tartalmi vonatkozásai és interperszonális funkciói. Az utóbbi kategórián belül három alkategóriát határoztunk meg: a társadalmi státuszon alapuló differenciálást, a genderszemponthoz, valamint a nyelvi benyomáskeltést. Ezek közül a jelen tanulmányban a társadalmi státuszon alapuló differenciálás kapcsán olvashatunk példákat.

Az anyag tárgyalásának periodizálásában az 1918-as esztendő, az első világháború és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának évét határoztuk meg kezdetként. Az udvariasság társadalmi beágyazottságát figyelembe véve az ehhez az időszakhoz köthető társadalmi, gazdasági és kulturális változásoknak jelentősebb hatásuk van a kutatás tárgyára nézve, ezért nem az újabb magyar kororszakhatárát és másfajta tendenciák kezdetét jelentő 1920-as évet emeltük ki.

6.1. Formai-esztétikai jellemzők

Az udvariasságelméletek diszkurzív fordulata óta alapvetésnek tekintjük, hogy az udvarias nyelvi formák nem inherensen udvariasak, hanem bizonyos szempontok alapján minősülnek annak. Az udvariasnak ítélt nyelvi elemek és viselkedésformák formai jellemzőinek vizsgálata azért is fontos, mert hozzájárulhat egy adott udvariasságkoncepció körvonalazásához.

A bizonyos nyelvi eszközöket és magatartásformákat konvencionálisan udvariasnak tekintő szemléletet Schlund (2014: 275) normatív megközelítésnek nevezi, és a laikus udvariasságfelfogáshoz köti. A normatív szemlélet szerinte erősen társadalmi alapú, nyelvi szempontból ugyanis bizonyos társadalmi normák implementálását jelenti a nyelvhasználatban, a konvencionális viselkedésformákhoz és társadalmi normákhoz rendel nyelvi mintázatokat.

A formai-esztétikai jellemzőket vizsgálva ez a szemlélet érhető tetten a századfordulós illemtanálomban, ez a forrategyűttes preskriptív jellegéből adódik.

Az 1856 és 1918 közötti időszakban az udvarias nyelvhasználat fontos ismérve volt, hogy magyar nyelvű legyen, és mellőze az idegen elemeket – ennek a gondolatnak a gyökere a korabeli társadalmi és politikai változásokban gyökerezik.

- (1) Elkerülődők az idegen, vagy használatba csak nemrég jött szavak, melyek könnyen értelmi zavart okozhatnak. (Rádl 1867: 16)

- (2) Idegen szavakat ritkán használjunk. A mi nyelvünk oly gazdag, hogy az idegen szavak használatát mellőzhetjük. (Forgó 1917: 30)
- (3) Hazánkban némely köröket kivéve magyarul társalognak; azért fő feladata legyen minden ifjúnak, ki művelt névre igényt tart, hogy szép anyanyelvünket tökéletesen magáévá tegye. (PMT. 1899: 14)

A magyar nyelv használatával szemben támasztott igénynek csak az egyik eleme az idegen nyelvi kifejezések használatának mellőzése, az udvarias nyelvhasználat további markáns jellemzője az illemtudalmi munkákban a „nyelvi helyesség”, amelyen ebben az esetben a grammatikai helyesség értendő.

- (5) Nem illik hibásan beszélni. Szükséges, hogy a nyelvtant és a legjobb írók műveit tanulmányozzuk. (Censor 1886: 51)
- (6) Mindenekelőtt iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. [...] A magyar nyelvet a magyar remekírók műveinek olvasása által tökéletesebben tanulhatjuk meg [...]. (Forgó 1917: 30)

Az alábbi szemelvények a magyar nyelv használatának differenciálására, valamint bizonyos nyelvhasználati formák stigmatizálására is példát jelentenek. A nyelvjárási beszédmód stigmatizálása az illemtudalom státuszjelölő szándékával és funkciójával függ össze.

- (7) Ha valaki tiszta magyar kiejtés helyett, tudja lsten, melyik tájszokásos (sic!) magyar nyelvet beszél, s minden szavából kirí a fölületes műveltségű ember, ha válogatott kitételek helyett a legközönségesebb szavakkal fejezi ki magát, akkor ugyancsak rossz véleménye lesz a társaságnak róla. (PMT. 1899: 14)
- (8) A beszédnek mentnek kell lenni minden közönségestől s tájszólásoktól. (Forgó 1917: 23)

Az udvarias nyelvhasználat formai-esztétikai jellemzőit tekintve az 1918 után kiadott illemtankönyvek kevés változást mutatnak

- (9) Aki jó társalgó akar lenni [...], az idegen szókat lehetőleg kerülnie kell. (Szabó 1923: 32)
- (10) Általában nemcsak a nyelvtisztaság érdekében, de saját szókincsünk bővítéséért is érdemes annyi fáradságot venni, hogy az ember lehetőleg megkeresi az idegen szavak magyar kifejezését. (MUE. 1935: 29)
- (11) [...] aki jól tud magyarul, az egyszersmind tud helyesen és formásan beszélni. [...] Ahhoz tehát, hogy a beszédünk, a társalgásunk helyes és formás legyen, elsősorban jól kell tudnunk magyarul. (Gonda 1920: 163–164)
- (12) Aki jó társalgó akar lenni, tisztában kell lennie a nyelvtannal, elismert, jó íróktól sokat kell olvasnia [...]. (Szabó 1923: 31)

A stigmatizált nyelvváltozat esetében azonban változás figyelhető meg, a nyelvjárási beszédmód elkerülése mellett (és helyett) ugyanis megjelenik (és

dominánsá válik) a fővárosi népnyelv, a leggyakrabban „pesti nyelv”-ként vagy „jassz”-ként hivatkozott nyelvváltozat kárhozatása.

(13) A nyelv élő valami, azt tehát gyúrni és formálni lehet éppúgy, mint az embert. Ennek első feltétele nyelvünk tisztántartása. Óvakodnunk kell minden kártékony befolyástól. Ilyenek pl. az idegen zsargon, az újabb divatos jassz kifejezések, továbbá a söpredék és a romlottabb ízlésű mulatók és kabarék minden nyelvszemete, valamint minden alantas kifejezés. (Gonda 1920: 164–165)

(14) Ne beszélj pestiesen. Ne használj divatszavakat. (Úl. 1930: 143)

Az egy bizonyos fővárosi nyelvváltozat stigmatizálásának megjelenése azt mutatja, hogy az illemirodalomban is változásokat generáltak azok a 20. század első felében zajló, összetett gazdasági és társadalmi folyamatok, amelyek a nyelvhasználat is nyomot hagytak.

Az udvarias nyelvhasználat formai-esztétikai megközelítése példázza leginkább a vizsgált forrásegyüttes metapragmatikai jellegét, a fenti szemelvényekben érhető tetten leginkább a nyelvről való gondolkodás, a nyelvi reflexió és önreflexió jellemzői. Mindez a forrásegyüttes nyelvi ideológiai vizsgálatára is lehetőséget ad, amelyre azonban a jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség, ezért itt csak arra utalunk, hogy a fenti nyelvi formákhoz rendelt értékek alapján az illemirodalom udvariasságkoncepciójában a nyelvi nacionalizmus, illetve a nyelvi standardizmus elemei a legerősebbek (bővebben lásd [Németh 2016](#)).

6.2. Tematikai-tartalmi vonatkozások

Az udvarias nyelvi viselkedés tematikai-tartalmi vonatkozásainak vizsgálata egyfajta átmenetet képez a formai és funkcionális jellemzők között, minthogy itt már szerepet kap az interperszonalitás, továbbá azok a kontextuális tényezők is, amelyek a formai-esztétikai ismérvek tárgyalása során nem kerültek szóba, a tematikai-tartalmi kérdéseket azonban befolyásolják.

A társalgásban való részvétel az első világháborút megelőző időszakban alapjaiban határozta meg egy adott személy megítélését.

(15) A társalgás, mely azelőtt az emberek jogai közé számított: most kötelességeik egyikét képezi, s az, ki most hallgat, vagy nevetlen, vagy buta embernek tartatik. (PMT. 1899: 33)

Az udvarias társalgás tematikai megkötéseit alapvetően két szempont határozta meg: egyfelől az annak tulajdonított funkció (szórakoztatás, mulattatás), másfelől a beszédhelyzet résztvevői.

(16) A csevegésnek nincs más célja, mint másokat mulattatni, azokkal az időt kellemesen eltölteni, és a jelenvoltakban azon sajnálatot ébreszteni, hogy nem hallgathatják tovább és nem vehetnek benne még tovább is részt. [...] [a beszélőnek] értenie kell a jelenlevőkhöz alkalmazkodni. (Kalocsai 1884: 312, 317)

A „mulattatás” mint kommunikációs cél és az alkalmazkodás mint stratégia a befogadói elvárásokat helyezi előtérbe. Az alkalmazkodás a diskurzus tematikai

kötöttségeiben két szempontból mutatkozik meg: a kerülendő, illetőleg a felvethető témákban. A befogadóra tervezett kommunikáció legfontosabb eleme a megnyilatkozóval kapcsolatos információk minimalizálása.

- (17) Nem illik hosszan beszélni saját cselekedeteinkről és képességeinkről. [...] Nem illik mindig mimagunkat tolni fel a történet hősvé. (Censor 1886: 30)
- (18) Miről társalogjunk? Magunkról nem illik, az időről unalmas, távollévőkől tapintatlan dolog beszélni. (Wohl 1894: 174)

Az illemtankönyvekben emellett hosszasan tárgyalják azokat a témákat is, amelyek kerülendők. Ide sorolható a pletyka, a politikai vagy vallási kérdések felvetése, a testi folyamatok, a kétértelmű élcek mondása, valamint a nemzetiségi előítéletek.

Az udvarias társalgás funkciója és a befogadóhoz való alkalmazkodáson alapuló kommunikációs stratégiák az első világháborút követő időszakban sem változtak jelentősen. A kerülendő témák változatlanul azok, amelyek vitát eredményezhetnek, illetve amelyek valamilyen szempontból kellemetlenül érinthetik a jelen- vagy a távollévőket. Az ebben a periódusban közreadott illemtankönyvekben azonban megjelenik az anyagi helyzetről való beszéd tabusítása is, amely az első világháborút követő társadalmi-gazdasági változásokkal függhet össze.

- (19) Egyre jobban tért hódít – bizonyára a nyomott gazdasági viszonyok hatása alatt – az a meggyőződés is, hogy nem nagyon belső barátoktól nem illik horgylétükről és anyagi helyzetükről érdeklődni. (MUE. 1935: 21)

6.3. Interperszonális funkciók: társadalmi státuson alapuló differenciálás

Az interperszonális funkció eltérő módon és mértékben jelentkezik a nyelvi tevékenységben. Leginkább explicitté azon nyelvi eszközök által válik, amelyek révén a megnyilatkozó és a befogadó személye, valamint kettejük viszonya és a viszony minősége értelmezhető és pozicionálható. Ezek a nyelvi lehetőségek, a társas viszonyok jellegét és alakulását kifejező és alakításukhoz is hozzájáruló nyelvi kapcsolattartási formák, vagyis a megszólítási formák és a beszédpartnerre utaló elemek, valamint a köszönések állnak a következőkben a vizsgálat középpontjában. A jelen tanulmányban az interperszonális funkciók által kijelölt elemzési szempontok közül éppen ezért a megszólításokkal foglalkozunk.

„A 19. századi közember minden bizonnyal nehezen igazodott el a titulusok útvesztőjében” – állapítja meg Kövér György (2006: 103). Ezzel is magyarázható, hogy a társadalmi rangon és státuson alapuló megszólítás kérdése az első világháborúig terjedő időszakban megjelent illemtankönyvekben is hangsúlyos, erre utal az alábbi két példa is.

- (20) A név megnevezésénél megnevezzük annak rangját, akit bemutatunk. [...] Mi még nem követjük a külföldet, s nagyravágyásunk a címzést követeli, nemesi vagy bárói születésünkre még most is büszkék vagyunk, habár semmi vagyonnal nem bírunk. (Kassay 1876: 28)
- (21) A szokott címzéseket sem szabad mellőznünk, mert sokan bármennyit beszélnek a címzés ellen, mégis igen megsértve éreznék magukat, ha nem az őket illető címmel élnénk irányukban. (PMT. 1899: 24)

E tekintetben az illemtankönyvek és azok írói különösen nehéz helyzetben vannak, hiszen igyekeznek tevékeny részesei lenni a társadalmi változásoknak, eközben azonban a korábbi, rendi alapú társadalmi berendezkedés egyik jellegzetességét hagyományozzák tovább, egyúttal fenn is tartva azt. Míg a társadalmi változások a réteghatárok elmosódását célozzák, addig a megszólítások rendszere éppen a hierarchikus rétegzettség irányából közelíti meg a társadalmat.

A megszólítások szempontjából értelemszerűen a befogadói elvárás a meghatározó, a kommunikációs körülmények felől megközelítve a kérdést pedig a személyközi viszonyok, illetőleg a diskurzusban résztvevők társas világának ismerete tűnik elsődlegesnek.

- (22) Külömben a fönn említett címekre nézve is áll az, hogy ha valakinek rangját nem ismernők, ne alkalmazzuk akármelyiket tetszés szerint, legkevésbé pedig a kisebbeket, mert az sok kellemetlen helyzetbe sodorna bennünket, hanem előbb puhatoljuk ki a körülményeket s azután szóljunk.

(PMT. 1899: 33)

Az 1918-ig megjelent illemtanulmányi munkák hosszú listákat közölnek arról is, milyen megszólítás illet meg egy adott társadalmi rangban lévő kommunikációs partnert. Az ilyen felsorolások nemcsak a korabeli társadalmi felépítést reprezentálják, hanem képet adnak arról is, hogy az illemtanulmány által kialakítani és láttatni kívánt viselkedéssel esetében milyen pozíciójú személyekkel való társadalmi érintkezéssel számoltak.

Azt ezt követő periódus illemtanulmányai reflektálnak a bekövetkezett társadalmi változásokra, amelyek azonban mintha a rangjelző, nominális megszólítások jelentőségét nem érintenék: a megszólítások használatát változatlanul azok a befogadói elvárások határozzák meg, amelyek sok esetben még a korábbi történelmi és társadalmi viszonyokat tükrözik, amint azt az alábbi két példa is tükrözi.

- (23) Külföldön rég lejárt a címek és rangok divatja, de Magyarországon nagyon vigyázz, nehogy elvétsed a jogot. Sokan megsértődnek, ha nagyságos asszonyt mondasz méltóságos helyett.

(ÚI. 1930: 95)

- (24) Addig nem mondjuk a címet, amíg nem tudjuk – (s ezt nyomban illik megtudni) –, hogy az illető kicsoda.

(Gonda 1920: 169)

Mindezen körülmények alapján talán nem meglepő, hogy a két világháború közti illemtanulmányokban is találunk hosszas felsorolásokat az aktuálisan használatban lévő megszólításokról, címzésekről, amelyek között az előző időszakhoz képest nagyobb arányban képviseltetik magukat a politikai tisztségviselők és a közigazgatás szereplői.

Az illemtanulmány vizsgálatában a megszólítások kérdése mutatja meg leginkább a középosztály értékrendi preferenciáihoz való ragaszkodását, a korábban megszokott – ám jelentős mértékben megváltozott – életforma külső jegyeinek meg- és fenntartását, amelyek eszközei voltak megszólítások is.

7. Összegzés

A jelen tanulmányban egy nagyobb volumenű kutatás (Németh 2021) azon megállapításait igyekeztünk összefoglalni, amelyek rámutatnak az illemirodalom történeti szociopragmatikai, illetve a történeti udvariasságkutatás keretében végzett vizsgálatának hasznosságára és szükségességére.

Az elemzett források együttes társadalom-, valamint nyelvhasználat-történeti kontextusa remekül példázza azt a komplexitást, amely a történeti szociopragmatikában, illetve történeti udvariasságkutatásban több szempont együttes vizsgálatát és több nézőpont bevonását teszi szükségessé.

A fentiekben bemutatott szempontok – az udvarias nyelvhasználat formai-esztétikai vonatkozása, funkciója és interperszonális aspektusai – alapján kirajzolódott egyfajta udvariasságkonceptió, amely alapvetően normatív, a társadalmi hierarchián alapul, ugyanakkor a stratégiai jelleget sem mellőzi, és a befogadó elvárásait meghatározónak. Számba vehettük a források együttes társadalomtörténeti és szociokulturális funkcióit – standardizáció, nyelvi ideológiák közvetítése, a társadalmi mobilitáshoz köthető nyelvi normák, a középosztály értékpreferenciájának fenntartása –, és meghatározhattuk az illemirodalom által közvetített udvariasság mint társadalmi gyakorlat célját, vagyis az egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás kifejezését, illetve annak elérését.

A források együttes – komplex jellegéből fakadóan – számos más szempontból is vizsgálható a jövőben. Az illemirodalom diakrón udvariasságfogalma összevethető a szinkrón udvariasságkonceptióval akár koncepcionálisan, akár a nyelvi elemek szintjén; interkulturális aspektusból összevethető más nyelvű – például német – korabeli munkákkal; valamint más műfajú forrásokkal, szépirodalmi művekkel, filmekkel is.

Források

- Censor 1886. *„Nem illik!” Útmutató a társadalmi érintkezésben többé-kevésbé elterjedt visszasságok, nyelvbeli hibák s egyéb bottások elkerülésére.* Az angol „Don’t!” nyomán honi viszonyainkra alkalmazta M. T. Bevezetéssel ellátta Porzó [Ágai Adolf]. Budapest: Singer és Wolfner kiadása.
- Forgó Jenő 1917. *Társalgás és udvarlás könyve.* Budapest.
- ifj. Gonda Béla 1920. *Jó modor – jó társaság. Az úri elegáns élet művészete.* Budapest: A szerző kiadása.
- Kassay Adolf 1876. *A finom művelt társalgó, vagyis az udvariasság szabályai a társas körökbeni illetelmes viselet és társalgásnál.* Budapest: Rosenberg Testvérek.
- Kalocsa Róza 1884. *Az illem könyve.* Budapest: Révai Testvérek Kiadása.
- MUE. 1935 = Csánk Endre (szerk.) *Művelt és udvarias ember a XX. században.* Budapest.
- PMT. 1899. = Egy pesti arszlán, *A pesti művelt társalgó.* Budapest: Lampel R. Könyvkereskedése.
- Rádl Ödön 1867. *Illemtan a tanuló ifjúság számára.* Nagyvárad.
- Szabó István Andor 1923. *Az úriember. A jó társaság szabályai.* Budapest: Légrády testvérek.

Úl. 1930. = *Az Új Idők illemkódexe*. Budapest: Singer és Wolfner.

Wohl Janka 1894. *A jó társaság modora és illemszabályai*. Budapest: Athenaeum
R. Társulat kiadása.

Hivatkozások

- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2009. Historical sociopragmatics. An introduction. *Journal of Historical Pragmatics* 10/2:179–186. doi:[10.1075/jhp.10.2.02cul](https://doi.org/10.1075/jhp.10.2.02cul)
- Culpeper, Jonathan 2010. Historical sociopragmatics. In Andreas H. Jucker – Irma Taavitsainen (szerk.) *Historical Pragmatics*. (Handbooks of Pragmatics 8) Berlin: De Gruyter Mouton. 69–96. doi:[10.1515/9783110214284.2.69](https://doi.org/10.1515/9783110214284.2.69)
- Culpeper, Jonathan 2011. Politeness and impoliteness. In Gisle Andersen – Karin Aijmer (szerk.) *Pragmatics of Society*. (Handbooks of Pragmatics 5) Berlin: De Gruyter. 393–438. doi:[10.1515/9783110214420.393](https://doi.org/10.1515/9783110214420.393)
- Eelen, Gino 2001. *A Critique of Politeness Theories*. Manchester: St. Jerome.
- Ehlich, Konrad 1992. On the historicity of politeness. In Richard J. Watts – Sachiko Ide – Konrad Ehlich (szerk.) *Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin; New York: Mouton De Gruyter. 71–108.
- Fábri Anna (szerk.) 2001. *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Mágus.
- Haugh, Michael 2018. Afterword: Theorizing (im)politeness. *Journal of Politeness Research* 14/1:153–165. doi:[10.1515/pr-2017-0058](https://doi.org/10.1515/pr-2017-0058)
- Haugh, Michael – Jonathan Culpeper 2018. Integrative pragmatics and (im)politeness theory. In Cornelia Ilie – Neal R. Norrick (szerk.) *Pragmatics and its Interfaces*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 213–239. doi:[10.1075/pbns.294.10hau](https://doi.org/10.1075/pbns.294.10hau)
- Jucker, Andreas – Irma Taavitsainen 2013. *English Historical Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kádár, Z. Dániel 2013. Historical politeness. In Jan-Ola Östman – Jef Verschueren (szerk.) *The Handbook of Pragmatics*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kádár, Z. Dániel 2014. Historical pragmatics. In Carol A. Chapelle (szerk.) *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. London: Wiley. 1–6.
- Kádár, Dániel Z. – Michael Haugh (szerk.) 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövéry György 2006. A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. In Kövéry György (szerk.) *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég. 77–160.
- Lakoff, Robin 1973. The logic of politeness: or, Minding your p's and q's. In Claudia W. Corum – Thomas Cedric Smith-Stark – Ann Weiser (szerk.) *Papers from the Ninth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 292–305.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.

- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102/3:307–322.
- Nemesi Attila László 2016 [2011]. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Németh Luca Anna 2016. Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság interpretációjában a 19. század második felében és a 20. század első harmadában. In Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit (szerk.) *Találkozások Félúton*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 130–146.
- Németh Luca Anna 2021. *A magyar nyelvi udvariasság fogalma a 19. század második és a 20. század első felének illemirodalmában*. PhD disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Sárosi Zsófia 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111/2:129–146.
doi:[10.18349/MagyarNyelv.2015.2.129](https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.2.129)
- Sárosi Zsófia 2016. Az udvariasság értelmezései. In Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.) *Udvariasság: Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 49–60.
- Schlund, Katrin 2014. On form and function of politeness formulae. *Journal of Politeness Research* 10/2:271–296. doi:[10.1515/pr-2014-0012](https://doi.org/10.1515/pr-2014-0012)
- Taavitsainen, Irma – Susan M. Fitzmaurice 2007. Historical pragmatics: What it is and how to do it. In Susan M. Fitzmaurice – Irma Taavitsainen (szerk.) *Methods in Historical Pragmatics*. Berlin; Boston: De Gruyter. 11–36.
- Taavitsainen, Irma – Andreas H. Jucker 2015. Twenty years of historical pragmatics: Origins, developments and changing thought styles. *Journal of Historical Pragmatics* 16/1:1–24. doi:[10.1075/jhp.16.1.01taa](https://doi.org/10.1075/jhp.16.1.01taa)
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness. Key Topics in Sociolinguistics*. New York: Cambridge University Press.
- Watts, Richard J. – Sachiko Ide – Konrad Ehlich 1992. Introduction. In Richard J. Watts – Sachiko Ide – Konrad Ehlich (szerk.) *Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin; New York: Mouton De Gruyter. 1–21.

A szerzőről

Németh Luca Anna 2022 tavaszán doktorált az ELTE BTK Nyelvtudományok Doktori Iskolájának Magyar nyelvészet programján. Disszertációját történeti szociopragmatikai témából írta, a magyar nyelvi udvariasság reprezentációját vizsgálta a 19. század második és a 20. század első felének magyar nyelvű illemirodalmában. 2013 óta a könyvszakmában dolgozik, 2024 eleje óta szabadúszó szerkesztő-fordító.

Elérhetősége: luca.neemeth@gmail.com